

KÜL TEGIN Mİ KÖL TEGIN Mİ?

Louis BAZİN*

Çev. Ebru KABAKÇI**

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 209-214

I. Orhun Yazıtı'nın kahramanı, Doğu Türklerinin hükümdarı Bilge Kağan'ın kardeşinin adı, bilimsel Batı literatüründe ilk kez Schlegel'in *Gök Tegin'in Mezar Taşı* adlı eserinde ele alındı. Schlegel ses bilgisel yorumunu yaparken Çin transkripsiyonlarında geçen bu isim-unvanın ilk hecesinin Türkçe *gök* (kök) "mavi" sözüne karşılık geldiğini düşündü.

Ancak ilk bakışta çekici görünen bu yorum, Vilhelm Thomsen ve Wilhelm Radloff tarafından eş zamanlı olarak deşifre edilen eski Türk yazıtlarındaki yeni yorum karşısında direnemezdi. İlk terimin son sesinin ön damaksıl bir /l/¹ olduğu kesinkes ortaya konunca, Thomsen ve Radloff tarafından önerilen *Kül Tegin* okuması kabul gördü.

*Orhon Yazıtları Araştırmaları*² adlı kitabında Thomsen, *kül* sözünün okumasına yönelik ayrıntılı bilgi verir³. Thomsen bu sözün, Kırgızların sözlü destanı Semetey'in başkahramanı olan *Kül Çora*'nın Farsçadan alıntılanan ön adı *kül*'le ("çiçek") olan benzerliğine, deyim yerindeyse, kuşkuyla yaklaşır. Ancak VIII. yüzyıl Doğu Türklerinde böyle bir alıntıdan bahsetmek, anakronizmden başka bir şey değildir. Esasen Radloff ve Thomsen *kül* sözünü, *külig* "cesur" (< *kü-lig* "şanlı") sözüne bağlamayı tercih etmişlerdir; fakat *kül* ve *külig* sözleri arasındaki morfolojik bağlantıyı açıklamayı ihmal ederler.

Thomsen ve Radloff'un ilk kez tam anlamıyla mutabık oldukları bu konu, Türkçede bir erkek adı olarak da kullanılan *Kültegin* okumasının genel Türkoloji'de yaygınlık kazanmasını da sağlamıştır. Bilge Kağan'ın küçük kardeşi, Türkiye'de olduğu gibi uluslararası literatürde de bu isimle tanınmıştır.

Ancak eski çağların arasından, XI. yüzyılın büyük Türkologunun bu okumaya itiraz eden sesi yükselir: Kâşgarlı Mahmut kendi zamanında kullanılan unvanlar arasında *Kül* değil *Köl* sözünü zikreder. Ahmet Rifat tarafından ilk kez 1915-1917 yılları arasında İstanbul'da basılan, Carl Brockelmann tarafından 1928'de biraz aceleyle dizini hazırlanan ve nihayet Besim Atalay tarafından tıpkıbasım ve indeks içeren modern Türkçe çevirisi yayımlanan⁴ *Divânü Lügâti 'l-Türk*'ünde Kâşgarlı, bu sözün etimolojisini Türkçe *köl* "göl" sözüne bağlar.

* Louis Bazin, "Kül Tegin ou Köl Tegin?", *Les Turcs des Mots, des Hommes- Études Réunis par Michèle Nicolas et Gilles Veinstein, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.*

** Arş. Gör., Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, İzmir/TÜRKİYE. ebru.kabacki@ege.edu.tr

1 Metinde tutarlılık olması bakımından, alıntılardakiler de dâhil, bütün fonemler bu şekilde gösterilmiştir. (çevirenin notu)

2 V. Thomsen, *Inscription de L'Orkhun Déchiffrées*, MSFOu, 1896.

3 A.g.e. s. 73

4 Besim Atalay, *Divânü Lügati 'l-Türk*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1939-1943.

Köl sözünü ilk kez *irkin* “su birikintisi” [bk. Osm. *irk-* “bir (su) birikinti(si) oluşturmak”] maddesinde kullanan Kâşgarlı, Karluklar’da *Köl İrkin* unvanının bulunduğunu ve bunun bir yöneticide “göl gibi engin bir zekâ”ya işaret ettiğini söyler.⁵

Sözlüğünün ilerleyen sayfalarında Kâşgarlı, *bilge* maddesinde Uygur hanlarına verilen *Köl Bilge Han* unvanının, “göl kadar engin (gâdir) zekâ (‘aql)’ı çağrıştırdığını ifade eder. Böylece, Arapça bu iki sözün (gâdir ve ‘aql) gönderme yaptığı *Köl İrkin* unvanını da özlü bir şekilde açıklamış olur. Dolayısıyla buradaki açıklama bir doğaçlamadan çok, üzerinde iyice düşünülmüş filolojik bir yorumdur.

Demek ki gözlemleri IX. yüzyıla dayanan Kâşgarlı’ya göre, o dönemde yaşayan çeşitli Türk dilli toplulukların unvanlarındaki *Köl*, Türkçe *Köl* “göl” sözüyle eş anlamlı hissedilmiştir (krş. Osm. *göl*, Türkmen. *köl*, Yakut. *küöl*. Son iki örnekte vokallerin uzunluğu söz konusudur; bahsedilen metin pasajlarında tek harfle, vavla, gösterilmişlerdir).

Kendisi de Karahan Türklerinden olan bu ilk bilgi kaynağımıza göre bu isimle ilgili anlam düzeyinde bazı sembollerin çağrıştıırılması söz konusudur: Göl (ya da su birikintisi, irkin) lider ya da hükümdarın engin aklını sembolize eder.

Dolayısıyla Kâşgarlı’nın görüşüne göre *Köl İrkin* ve *Köl Bilge Han* unvanlarında geçen *Köl* sözünün anlamında da bir belirsizlik görünmemektedir.

Kâşgarlı, bu sözün devamında Türklerin genelde “prens” anlamında kullandıkları *tegin* sözünün geçtiği bir madde yazmamıştır. Dolayısıyla Bilge Kağan’ın kardeşinin, Türkologlar tarafından XIX. yüzyıldan beri *Kül Tegin* şeklinde transkribe edilen ad-unvanı, çözülmemiş bir mesele olarak karşımıza çıkar.

Temeli hece alfabetesine dayanan Orhun alfabetesinde bu ad-unvanın ilk kelimesinde geçen işaret, uzunluk-kısalık fark etmeksizin, hem /ü/ hem de /ö/’yü gösterir. *Köl* “göl” sözü de eski Türk yazıtlarında (özellikle Tonyukuk ile Orhun I ve II yazıtlarında) *tegin* unvanının önündeki *Köl* sözüyle tamamen aynı şekilde yazılır. Dolayısıyla söz konusu kelimenin *Kül* mü *Köl* mü yoksa *Köl* şeklinde mi okunacağını gösteren bir işaret yoktur.

Bu arada Türkoloji literatüründe, birkaç kişinin okuması hariç, Bilge Kağan’ın erkek kardeşi *Kül Tegin* olarak anılmaya devam eder. Kâşgarlı’nın açıklamaları ise özellikle 1926’da Barthold’un yaptığı yorumdan sonra, son olarak ise Sir Gerard Clauson tarafından teklifsiz, bir kenara atılmıştır.

1926 yılında İstanbul’da gerçekleştirdiği on iki konferanstan⁶ birinde Barthold, Kâşgarlı’nın görüşlerini şöyle eleştirmiştir⁷:

“... yazar *kül* sözünün eski anlamını artık bilmediğinden onu *köl* “göl” kelimesine yaklaştırarak buradan bu unvanın, kağanın aklının deniz kadar sınırsız olmasına gönderme yaptığı gibi son derece sığ bir açıklamaya varıyor. Gardîzî’nin eserinde *Kül-Tegin* unvanı *Kür-Tegin* şeklinde görülür: Dolayısıyla sıkça rastladığımız /l/-/r/ değişimini de göz önüne alırsak *Kül* ve *Kür*’ün aynı kelimeler olduğu şüphe götürmez.

5 A.g.e, I, s.108; tıpkıbasım s.67

6 Konferansın Almanca çevirisi Th. Mendel tarafından yapılmış ve 1932 yılında yayımlanan *Die Welt des Islams* dergisinin ekinde yayımlanmıştır: *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Fransızca çevirisi ise Bayan M. Donskis tarafından yapılmıştır: *Histoire des Turcs D’Asie Centrale*, Paris, 1945.

7 Fransızca çevirininin 72. Sayfasında.

Aslında Kâşgarlı Mahmut *kür* sözünü tanıyor; *kür er* ifadesini “güçlü, cesur ve sebatkâr adam” şeklinde tanımlıyor. Bu da gösteriyor ki *kür* sözünün eski anlamı gözünden kaçmamış fakat bunun ikincil şekli olan *kül*’ü *Kül-Bilge* ve *Kül-İrkin* unvanlarında tanıyamamıştır.”

Diğer yandan Sir Gerard Clauson şaheserinde⁸ Kâşgarlı’nın görüşlerini benimsemediğini iki yerde gösterir; *irkin* maddesinde *Kül İrkin* şeklinde okuduğu unvan hakkında şunları yazar: “Kâşgarlı’nın etimolojisi ikna edici değildir; iki *köl* unvanının birbiriyle (yani *kö:l* ve *kül*) aynı olmadığı neredeyse kesindir.”⁹

Clauson aynı eserinde biraz ileride¹⁰, bu terimler hakkındaki görüşlerini ayrıntılı bir biçimde açıklar:

“Özel ad ya da daha büyük olasılıkla bir unvan olan *kül*, eski Türkçe döneminde sıklıkla kullanılırdı; vokalin mahiyeti kesin olmasa da Çin karakterlerinde *k’üe* şeklinde, Orta Çince döneminde (Pulleyblank) *k’iwât* şeklinde (Giles 3,252) transkribe edilirdi. Vokalin /ö/ değil de /ü/ olması ihtimali kuvvetlidir; görünüşe göre Kâşgarlı’nın etimolojisi mantık dışıdır. Bu kelimeyle *Küli Çor*’un arasındaki ilişki belirsizdir; ancak bu sözün esasen kısa /i/ ile telaffuz edilen *küli* olabilme ihtimali, göz ardı edilmemelidir (bk. *Studies*, s.88).”

Bu son atıfta Clauson, *Türk*¹¹ adı da dâhil olmak üzere çeşitli eski Türkçe unvanların Çince transkripsiyonlarının yol açtığı sorunları tartıştığı eseri *Turkish and Mongolian Studies*’e¹² gönderme yapar.

Barthold’un /l-/r/ değişimiyle açıkladığı, Bilge Kağan’ın kardeşinin adındaki *Kül* sözünün *kür* “güçlü, cesur ve sebatkâr” sözüyle aynı olduğu konusundaki görüşüne Clauson’un değinmemiş olması dikkat çekicidir.

Clauson’un Kâşgarlı’nın etimolojisini tanımladığı gibi bu teoriyi “mantık dışı” şeklinde itham etmesek de yine de “son derece sığ” olduğunu düşünüyoruz; etimoloji sözlüğünün yazarının onu görmezden gelmesi şüphesiz bu yüzdendir. Birden çok heceli kelimelerde asimilasyon ve disimilasyon gibi çeşitli fonetik olaylar sonucu /r/’nin /l/’ye veya /l/’nin /r/’ye değişimi söz konusu olsa da tek heceli kelimelerde söz sonundaki /-r/ ve /-l/’ler arasında fonolojik bir fark vardır ve bunların bulunduğu kelimeleri “tek ve aynı” olarak niteleyemeyiz. Örnek vermek gerekirse; *kür* “dinç” ve *kül* “kül”; *bur*- “bükmek” ve *bul*- “bulmak”; *kār*- “karıştırmak” ve *kāl*- “kalmak”; *tör* “baş köşe” ve *töl* “döl” vs. sözleri arasında bariz anlam farkları vardır.

Barthold’un teorisinin tek iyi yanı, bize, *Kür Tegin* isminde görüldüğü üzere (bk. *Kür-Hān*, *Gür-Hān*) Türkçedeki *kür* “dinç” (bk. Osm. *gür*) sözünün varlığını hatırlatmış olmasıdır. Kâşgarlı’daki *kür* sözü Arapçada, kısa /u/’yu gösteren işaretle yazılmıştır ve kısa /ü/ ile okunmalıdır [bk. Türkmen. *gür* “sıkı” (kısa vokalli)]. Kâşgarlı *kür* sözünü, /ö/’sü uzun okunan, /r/ değil de /l/ ile yazılan ve üç fonemden yalnızca baştaki /k-/’nin aynı olduğu *köl* sözü ile karıştırmış olamaz.

8 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972

9 A.g.e. s.225.

10 A.g.e. s.715.

11 Yazar eserinde bu söz için Türkü okunuşunu önerir; biz bu konu üzerine daha sonra eğileceğiz.

12 R.A.S., Londra, 1962

Son derece ayrıntılı ve ciddi bilimsel verilere dayanarak Eski Türkçenin ilk etimolojik sözlüğünü hazırladığı için Türkologların kendisine müteşekkir olduğu Sir Gerard Clauson'a gelince, elinde başka bir delili olmadan onun çok eski bir meslektaşısı olarak nitelendirebileceğimiz Kâşgarlı Mahmud'un yorumunu absürt bulmasını, farklı bir esin kaynağına bağlıyoruz.

Kendisini destekleyecek tek gerçek olguysa o dönemde "k'iwat" şeklinde telaffuz edildiği varsayılan bu tartışmalı sözde /ö/ değil /ü/'den yana (yani *kül*) bir kullanımın tercih edildiğidir. Ancak bunun çok belirsiz bir kriter olduğu, Clauson'un bu temkinli dikkatiyle ortaya çıkıyor: "the vowel is uncertain (vokal, kesin değildir)". Bu durumda tek tereddüt olarak /ü/ ve /ö/ meselesi kalıyor ki Orhon Yazıtları'ndaki alfabeğe göre *köl* okunuşunun da ihtimal dâhilinde olduğunu görüyoruz.

Sir Gerard Clauson, *köl* "göl" sözünün sözde semantik kural mantığına göre yapılan açıklamasına itiraz eder. Bir lider ya da hükümdarın zekâsını gölle kıyaslamak ona "obviously preposterous (bariz bir şekilde mantıksız)" gelir. Sanıyoruz Barthold'un, Kâşgarlı'nın açıklamasını reddetmesindeki esas sebep de buydu.

Buna rağmen çeşitli Asya kültürlerinde, özellikle de Türk-Moğol dünyasında, geniş su birikintisi adlarının (göl, deniz, okyanus) bir insanın devasa gücü ya da fikirlerini tanımlamakta kullanıldığı örnekler vardır.

Moğollar, Lama kilisesinin ruhanî liderini (*Dalay Lama* ya da *Dalay Bogdo*) tanımlamak için "deniz" anlamına gelen *dalay* kelimesine müracaat etmişlerdir. Cengiz Han'ın adının en olası etimolojisi, Uygur Türklerinden ödünçlenen *tiñiz/teñiz* "deniz" (bk. Osm. deniz) sözüne dayanır. Hunlar'ın, Attila'nın 469'da ölen oğlu *Dengizik*'in adını, bu sözün ön Türkçe şeklinden türettikleri neredeyse kesindir.

Ming dönemi Çin tarihçilerinin topladığı geleneksel verilere göre Moğol hanlarının efsanevi ataları arasında ismi *Dalay* ile başlayan iki han vardır.¹³ Aynı kaynaklara göre Ming döneminde yaşayan bir Halha Moğol prensi, *Dalay Taiji* unvanını taşıyordu.¹⁴

Buna karşılık Farsça *daryā* "deniz" ve "nehir" anlamlarını taşıdığı gibi çok bilgili bir insana da işaret edebilir; üstelik bu anlam, Türkiye Türkçesinde de benimsenmiştir: "derya...2. Engin bilgisi olan kimse."¹⁵

Arapça *kāmūs* "deniz, okyanus" kökünden, Farsçanın da ödünçlediği *qummas* "kayda değer, önemli insan" sözü türetilmiştir.

Burada yalnızca aklımıza gelen birkaç örneği sıraladık ancak sanıyoruz ki sistematik bir araştırmayla bu örnekler hatırı sayılır derecede çoğaltılabilir.

Aynı zamanda düşüncenin derinliğini çağrıştıran *köl* (*gol*) "göl" sözünün Türkçedeki kullanımlarına ilişkin izini sürmek de ilgi çekici olurdu: Meselâ Türkmence *pikir kölüne çümmek*¹⁶ "fikir gölüne dalmak" ifadesinde olduğu gibi.

Dolayısıyla, semantik düzeyde, Kâşgarlı'nın açıklamasının absürt hiçbir yanı yoktur ve çağdaşları tarafından hemen anlaşılmalıydı.

¹³ Louis Hambis, *Documents sur L'histoire des Mongols à L'époque des Ming*, Paris, 1969, s. 161-162.

¹⁴ A.g.e. s.236.

¹⁵ T.D.K., *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1974, s.217.

¹⁶ *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşkabat, 1962, s.396a.

Biz ise, şu sonuçları olası görüyoruz:

1. Söz konusu tartışmalı kelimeye bulunan vokalin /ö/ mü yoksa /ü/ mü olduğu konusunda ne eski Türk yazıtları ne de Çin transkripsiyonları kesin bir bilgi vermektedir.

2. *Kü-lig* ve *kür* okumaları da (her iki kelime farklı yerlerde kullanıldığı ve ikincisi başka unvanlarda geçtiği hâlde) tatmin edici değildir. Semantik olarak imkânsız görün ve zaten kimsenin önermediği *kül* “kül” okumasını ve anakronizme düşen Farsça *kül* “gül” yorumlarını da reddetmeliyiz.

3. En eski ve en açık tek tanıklık Kâşgarlı’ya aittir. Kâşgarlı, kendi döneminde çok iyi bilinen ve kullanılan unvanlar olan *kül* ve *köl*’ü fonetik olarak karıştırmış olamazdı. Bu tanıklık bizi, Kâşgarlı’nın bahsettiği unvanları *Köl İrkin* ve *Köl Bilge Han* olarak okumaya zorlar. Bu da, analogiyle, yazıtlardakinin *Köl Tegin* olduğu sonucuna götürür.

4. Sözün semantik değerinin “göl” sözüyle açıklanmasını onaylamıyorsak da XI. yüzyıl Karahan Türklerinde bunun *kül* değil yalnızca *köl* şeklinde telaffuzunun önerildiğini kabul etmeliyiz.

5. Bu açıklama Batılı araştırmacıları şaşırtacak olsa da, geniş su birikintisinin engin bir zekânın, engin bir bilgeliğin, maddî veya manevî sınırsız bir gücün sembolü sayıldığı Orta Asya düşüncesine göre bunun mantıksız hiçbir yanı yoktur. *Tegin-Göl* (*Köl Tegin*), *Lama-Deniz* (*Dalay-Lama*)’den daha şaşırtıcı değildir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer noktaysa, *köl* ve türevlerinin Orta Asya’da bazen Aral Denizi (Osm. *Aral Gölü*) ya da Baykal (*Bäy-Köl*) gibi çok derin sulara işaret ettiğiidir.

6. Dolayısıyla Orhon Yazıtları’ndaki bu adı *Köl Tegin* şeklinde okuyor ve ilk terimin tükenmez bir entelektüel ya da ruhanî gücü temsilen “göl” sembolüne işaret ettiğini düşünüyoruz.

7. Bu yoruma göre *Köl İrkin* ve *Köl Bilge Han* ile Çin transkripsiyonlarında bulunan ve *Köl Tegin*’deki aynı tartışmalı karakterle yazılmış *Köl Kağan*, *Köl Çor*, *Köl Tarduş Şad* vb.¹⁷ unvanları da /ö/’lü okuyoruz.

Şimdi sıra, İhe-hüşotu Yazıtı’nda geçen¹⁸, *Külü Çor* şeklinde okunan ve “k ü/ ö l i/ i ç u/ o r” olarak transkribe edilen (/k/ için, *kü/ök* ya da *ük/ök* olasılıklarını gösteren grafik kullanılmıştır) kelimeyi açıklamaya geldi.

Yazıtlardaki grafik sisteminin çift konsonantları göstermediği gerçeğini göz önüne alırsak bu unvanı pekâlâ *Köl-iç-çor* şeklinde (*Köl Çor*’un “iç”i) okuyabiliriz: “İçerinin *Köl Çor*’u”; aynen *İç Buyruk* (Orhon II Yazıtı, Güney, 14)¹⁹ “içerideki memur” (doğrudan kağana bağlı memur) sözündeki gibi.²⁰

Eski Türk yazıtlarının okunmasında, grafiklerle ilgili birkaç kuralı genellikle göz ardı ederiz: Bunlardan biri, tek bir kelime ya da birleşik bir kelimeye (*iç-çor* gibi)

17 Bk. örneğin Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Petersburg, 1903, İndeks s.339-340.

18 Sir Gerard Clauson ve Edward Tryjarski, *The Inscription at Ikhe-Khushotu*, Rocznik Orientalistyczny XXXIV-1 s. 7-33, Varşova, 1971.

19 Bilge Kağan Yazıtı, Güney Yüzü 14. satır.

20 Bk. Louis Bazin, *Les Calendriers Turcs Anciens et Médiévaux*, Lille, 1974, s.199-203.

konsonant ikizleşmesinin gösterilmiyor oluşudur.²¹ Aynı öneme sahip ve gözden kaçırılması durumunda hatalara yol açabilecek bir başka kural da şudur: Söz sonundaki ünlü, bir konsonant ve ona uygun bir vokalle (*ük/ök/kü/kö* ya da *uk/ok/ku/ko* gibi) değil, tek bir grafikte (ünlüyü gösteren işaretle) gösterilir. Dolayısıyla bu kural, “*t ü/ ö r ük/ök/kü/kö*” > *türkü* okunuşunu devre dışı bırakır. Bu, *türk* sözünden türeyen *türük*’ten başka bir şey değildir.

Böylece *Kül Tegin* ve *Küli Çor* okumalarını reddederek klasik Türkoloji’ye küsüyor, ancak *Türkü* okumasını kabul ederek onunla yeniden barışıyoruz.

Annemarie von Gabain Hanımefendi’nin anısına sunduğumuz bu makalede bu kadar cesurca davranabiliyorsak bu, kendisinin de, Türkoloji bilimine duyduğu muazzam ilgi ve ebedî düşünce gençliğiyle durmadan yenilenmesindedir.

21 Bk. Louis Bazin, *Le Problème des Consonnes Géménées en Turc Ancien*, Rocznik Orientalistyczny XXXI-1, 1968.